

NÓTÁRI TAMÁS

Az univerzum képe Aethicus Ister *Cosmographiájában*

Az Aethicus Ister neve alatt ránk hagyományozott, *Cosmographia* című mű bevezető mondata azt állítja a műről, hogy az nem más, mint az isztriai filozófus, Aethicus görög nyelvű munkájának Hieronymus által készített, latin nyelvű, rövidített kivonata.¹ A szakirodalom váltakozva hol elfogadta e kijelentés hitelességét, hol az egész opust a *Schwindelliteratur* kategóriájába sorolta, ám Heinz Löwe mindmáig mérföldkőnek számító tanulmánya előtt nem keresett, s így természetesen nem is talált feleletet azon kérdésre, hogy a szerző homályos eszméi és ábrázolásmódja, valamint olykor erősen a groteszkbe hajló, élénk fantáziája mögött valamiféle célt, a *Cosmographia* megírására szóló *occasiót* találjon.² Löwe e koncepciója, amely szerint a mű szerzője nem volt más, mint Virgil, Salzburg ír származású püspöke (749–784),³ a szakirodalomban egyfelől helyeslő és jóváhagyó, másfelől elutasító fogadtatásra talált,⁴ s ugyan a *Cosmographia* legutóbbi (mérvadó) kiadását elkészítő Otto Prinz is elvetette,⁵ ám sem teljességgel meggyőzően cáfolni, sem plauzibilisebb magyarázattal helyettesíteni nem tudta. Írásunkban először a *Cosmographia* teremtés- és univerzumkoncepcióját kíséreljük meg vázolni, különös tekintettel annak lehetséges író forrásaira (I.), majd ennek fényében megvizsgáljuk, hogy a mű keletkezési idejét, helyét és a szerző személyét, valamint az opus megírasi célját tekintve a löwei gondolatmenet mennyiben tekinthető helytállónak. (II.)

I. Az aethicus isteri *Cosmographia* keletkezésének idejét a VIII. század második felére tehetjük, tartalma is e korszak kozmográfiai eszmerendszerével mutat rokonságot. Olybá tűnik: a szerző erősen küzd azért, hogy saját megszokott, a korong alakú Földről szóló és a korabeli irodalom, valamint a klasszikus szerzők a Földet gömbként meghatározó véleményét összeegyeztesse.⁶ Ennek kapcsán azt állítja, hogy a filozófusok csodálatosan éles elméjű tanításából olyan gondolatokat szűrt le, amelyeket a keresztény tanítással összhangba képes hozni;⁷ megjegyzendő, hogy éppen e kompilációs tendenciát jól kifejezi szerkesztésmódjának gyakori zavarossága és stílusának homályossága. Nagy valószínűséggel megállapítható, hogy a *Cosmographia* földrajzi anyaga nagyrészt Melától, Plinius maiortól és Solinustól származik, azonban ezen auctorok tudását a szerző nem közvetlenül, hanem leginkább Isidorus Hispalensis – Aethicus Ister legfőbb forrása – közvetítésével használta fel, amint ezt a szóhasználat is jelzi.⁸

A *Cosmographia* a korábbi, hasonló jellegű művek példáját követve kozmológiai leírással kezdődik, ám keresztény írás lévén a fizikailag is megtapasztalható univerzum rövid leírása helyett a bevezető rész kétharmadát a vallásos világkép számára kiemelkedő fontosságú tárgynak, az ördög teremtésének szenteli. A teremtéstörténet elbeszélése Augustinus *Hibernicus De mirabilibus sacrae scripturae* című művében vázolthoz⁹ hasonló – Augustinustól kölcsönzött¹⁰ – képet megjelenítő leírással kezdődik: a teremtésre ennek megfelelően két lépcsőben került sor, vagyis Isten először az alaktalan anyagot teremtette meg a semmiből, majd ezt

követően hozta létre az egyes teremtményeket.¹¹ Míg az alakatlan anyag Augustinus számára nem jelentett fizikai valóságot, a *De mirabilibus sacrae scripturae* szerzője szerint Isten a hat nap alatt egy fizikailag érzékelhető, ám meglehetősen homályosan körülírható – talán a görög mitológiából ismert *khaosz*hoz hasonló – entitást hozott létre.¹² A patrisztikában általánosan elterjedt azon – többek között Basiliusnál és Ambrosiusnál is megtalálható – vélekedés, hogy a minden materiális létező alapjául szolgáló őanyag a négy őelem keverékéből állott.¹³ Aethicus Ister azonban nem veszi át a négy őelemről szóló tanítást, hanem Augustinus gondolatát követi, amely szerint a szellemi létezők, vagyis az angyalok és az ördög lényege is eredetileg e masszában foglaltatott benne,¹⁴ s találgatásokba bocsátkozik a különféle lények megjelenéséről e masszában, amelyet ugyanakkor kezdetről fogva a körülhatároltnak és a későbbi égbolt által egy adott térre korlátozottnak tételez fel.¹⁵ A Paradicsomot és az angyalok kilenc karát Isten e massa legfelsőbb,¹⁶ a poklot és annak lakóit pedig a legalsóbb részből teremtette.¹⁷ Aethicus Ister kiemeli Isten előrelátását, amely a teremtést kezdetről fogva úgy alakította, hogy a jók számára a jutalom, a gonoszak számára pedig a büntetés helye biztosított legyen¹⁸ – e gondolat a *De mirabilibus sacrae scripturae*ben is megtalálható.¹⁹ A *De ordine creaturarum* című mű a poklot reális helynek fogja fel, s alkalmazza rá az égtájak szerinti felosztást, amit a földi világra és a mennyboltra is.²⁰

A *Cosmographia* leírása szerint e massa már magába foglalta a Földet, lakóit és a fölötte elhelyezkedő levegőréteget,²¹ ám leginkább egy puha, szurokszerű anyagból állott, amiből majd a tenger és annak élőlényei fejlődtek ki,²² az ég és az égítestek pedig mintegy átlátszó masszaként azon részek felett helyezkedett el, amelyből utóbb a szárazföld és a tenger kialakult, s már valamiféle hártya akkor is gondoskodott arról, hogy hat felső ég lakói az alsó világ lakói előtt láthatatlanok maradjanak.²³ A *Hesperica Famina* hasonlóképpen szót ejt az égboltról, amely az angyalokat védi, ugyanakkor nem tesz említést az ég feletti vizekről;²⁴ ha a *Cosmographia* is említene az ég feletti, illetve felső vizeket – amelyeket maga a Genézis is megnevez²⁵ –, úgy ezt a firmamentum leírása kapcsán kellene megtennie. (A firmamentum megnevezés csak a legfelsőbb, legszilárdabb és mozdíthatatlan egekre vonatkozik, ahonnan a bűnbeesés után már senki sem bukott alá.²⁶) A felső vizek említés nélkül hagyása igencsak meglepő egy keresztény szemléletű kozmográfiában, annál is inkább, mivel a *De mirabilibus sacrae scripturae* és a *De ordine creaturarum* nagy figyelmet szentelt e kérdésnek.²⁷ A VII. századi *De ordine creaturarum* ellentmondása, hogy hallgat a tűz fent elhelyezkedő zónájáról, noha az általános vélekedés szerint a tűz fölfelé tör, s ott találja meg saját helyét. Hasonlóra következtethetni a *Cosmographia* azon megjegyzéséből, miszerint a démonok felülről, a kénből hullottak alá,²⁸ s Augustinus Hibernicus okfejtéséből is, amely szerint a tűz azért szállhatott alá, s pusztíthatta el Szodomát és Gomorrát,²⁹ mert a kén súlya teszi lehetővé, hogy a tűz természetével ellentétes irányba mozoghatson – mindez egy felső kénréteg létét engedi valószínűsíteni, ám erről a gondolatosság hézagmentességére nem törekvő szerzők expressis verbis nem tesznek említést.³⁰ Miután a szerző megismétli, hogy az univerzum minden alkotórésze a már említett formátlan masszában benne foglaltatott,³¹ felteszi a kérdést, hogy e masszából Isten először melyik teremtményét alkotta meg, majd kérdésére – Isidorust követve³² – azon választ adja, miszerint első és egyúttal legmagasabb rangú teremtményként Isten az ördögöt hozta létre, ám az azonnal fel is lázadt teremtője ellen,³³ s helye a mennyország legmagasabb pontján bukása óta üres, és Isten szentjeinek van fenntartva.³⁴

Aethicus Ister a *Cosmographia* első könyvének harmadik harmadában írja le fizikailag is érzékelhető világot, ám bizonyos – lényeges – elemeket elszórva ismerteti a mű különböző

részeiben. Röviden áttekintve a következőkben foglalhatók össze az aethicus univerzum elemei: a Föld lapos, egy szakadékszerű mélység felett terül el, és az óceán öleli körül; az univerzumot felülről a hét égbolt határolja, amelyek közül a legalsón található a csillagok, a Nap és a Hold, az e felett elhelyezkedő hat eget pedig az angyalok és a szentek lakják. A Föld széle Aethicus szerint nagy valószínűséggel összeér a buraként ráboruló éggel, s e kapcsolódási pontról erednek a szelek.³⁵ A *Cosmographia* eredeti és – amint a szerző maga is elismeri – bizonyos pontokon megkérdőjelezhető feleletet kínál az ég formájának és anyagának kérdésére.³⁶ Az éter az ég déli részén ragyog a legfényesebben, hiszen a Nap akkor halad el az ég két kapuja között – Aethicus Ister e magyarázatában átveszi Isidorus „*merum enim purum*” *meridies*-etimológiáját, s az ég kapuit *merocleas*nak nevezi.³⁷ Az ég alakjáról elmélkedve Aethicus *quasi biceps formáról* beszél, ami egyfelől akár az ég félgömbjének legmagasabb pontjaira is utalhat, másfelől azonban valószínűbb, hogy Isidorusnak a keleti égtájról mint a világ tetejéről szóló okfejtéséből származik.³⁸ A Nap, miközben égi pályáját megfutja, az erőfeszítéstől túlhevül, így lenyugodván meg kell mártóznia az óceánban³⁹ – e gondolatot nagy valószínűséggel szintén Isidorustól vette át a szerző.⁴⁰ Az ég keleti kapujának vidékét Aethicus Ister lakhatatlannak tartja, hiszen innen elviselhetetlen forróság áramlik ki, amikor a Nap tűzgömbként tör elő az égből, mintegy a hegycsúcson kitörő vulkánként⁴¹ – ez akadályozza meg utazása során a szerzőt abban, hogy az Édent elérje, amely a világ keleti szélén⁴² található.⁴³ A Napról írva Aethicus Ister rendszeresen a *mensa solis* kifejezést használja,⁴⁴ amely egyfelől vonatkozhat az általa bejárt pályára, másfelől pedig arra, hogy a szerző lapos korongnak képzelte ezen égitestet.⁴⁵ A *mensa solis* kifejezés az Aethicus Ister előtti asztrológiai terminológiában alig mutatható ki, ő maga e megnevezést a Nap központi helyzetével s a többi égitest alárendelt helyzetével indokolja,⁴⁶ amit egy Hieronymustól átvett,⁴⁷ ám szabadon átfogalmazott és átértelmezett szöveghehellyel támaszt alá.⁴⁸ A Nap éjjeli útjáról – amiről Augustinus Hibernicus beismeri, hogy semmit sem tud⁴⁹ – Aethicus Ister igen határozott nézeteket fogalmaz meg. Szerinte a Nap egyenes úton az ég közepe fel halad arcát dél felé fordítva, miután pedig lenyugodván megmártózott az óceánban,⁵⁰ felette sűrű fellegként az éghez és a vizekhez közel, a déli vidékeket megkerülve jut vissza arra a helyre, ahonnan majd felkel.⁵¹ Az ég és az óceán határán éjjel keletre visszatérő Nap eszméje a keresztény gondolkodásban sem újszerű, Aethicus annyiban fogalmaz meg a korábbi – általa csak összefoglalóan megnevezett – filozófusokhoz képest újat, hogy míg a Szentírásból a Nap észak felé vett éjjeli útjára lehet következtetni,⁵² addig ő a déli pálya mellett foglal állást.⁵³

A Holddal foglalkozó fejezetet különösen zavarossá teszi az univerzum gömbalakjáról szóló, a szerző gondolkodásába valamilyen módon belejátszó vélekedés: a terminológia ugyanis a Föld körül gömb alakú pályát befutó Holdról és Napról kialakult nézetrendszer tükrözi, amit Aethicus megpróbál a földkorong és a valahogyan állandóan fölötte elhelyezkedő égitestek viszonylatára adaptálni.⁵⁴ Azon, Isidorusnál is megfogalmazott álláspontot, hogy a Hold közelebb van a Földhöz, mint a Nap,⁵⁵ Aethicus Ister azzal egészíti ki, hogy napközben a Hold és a csillagok az égnek egy, a Nap alatti rétegben elhelyezkedő, sűrű és sötét részében vannak, ami követi a Nap mozgását, a Hold pedig éjjel a Nap által kibocsátott, és általa felvett fényt adja csak vissza.⁵⁶ A Hold változását e sűrű és sötét pályán történő fordulása eredményezi, s harmincnaponként teljesen elfordul a Naptól, és teljes sötétségbe borul.⁵⁷ E két utóbbi vélekedés rokonságot mutat az Isidorus által megfogalmazottakkal.⁵⁸

A *Cosmographia*-ban bizonyos pontokon fel-felbukkan a Föld gömbalakjára utaló terminológia, ám a szerző alapvetően mégis a lapos földkorong gondolatát teszi magáévá.⁵⁹ A

gömb alakú Föld eszméje hallik át a *cardines* kifejezésben is, ami eredetileg az északi és a déli pólust volt hivatott jelölni, amelyek tengelyén a Föld forog;⁶⁰ ezzel szemben Aethicus Ister a *cardines* szóval a világ északi és déli régióit jelöli, amelyekről feltételezi, hogy az ott fújó szeleknek és az egyéb légköri jelenségeknek köszönhetően nagyobb erővel bírnak.⁶¹ Aethicus a Föld északi részét a Nap hátoldalának nevezi, ahol nagyon erős szelek fújnak;⁶² e nézet nagy valószínűséggel Isiordusnak a világ két arcáról szóló tanításával hozható kapcsolatba.⁶³ A Föld szélén elterülő vidékek lakatlanok: északon az erős szelek és a napsütés hiánya, délen pedig az arrafelé lakó szörnyű állatok és a szigetek kis mérete miatt. A Föld széléről eredő szelek igen jelentős szerepet játszanak az aethicusai világban: ezek felelősek a vulkánokért, a folyók folyásáért és az árapály jelenségéért.⁶⁴ Aethicus számára az óceán nem egyéb, mint a nagy, szakadékszerű mélység egyfajta leágazása,⁶⁵ s az óceán és a mélység közti kapcsolatból kiindulva ad hírt a mű Nagy Sándor azon – még a szerző számára is hihetetlen – vállalkozásáról, miszerint a hadvezér egy tengeralattjáróval leszállott a tenger fenekére.⁶⁶ Arról ugyanakkor a szerző nem ad pontos tájékoztatást, hogy a mélység és az óceán milyen módon kapcsolódnak egymáshoz.⁶⁷ A mélység és az óceán azonban tüzet és villámokat rejt magában,⁶⁸ s ezek természetesen időnként – talán a szelek hatására – nagy robajjal kitörnek.⁶⁹ A mélység és az óceán kapcsolatát bizonyítja a szerző szerint a Kaszpi-tenger Cimera-hegyi vulkánjának kitörése, ahol a lávafolyamban halak is úsznak.⁷⁰ Aethicus szerint a Föld különböző pontjai bonyolult csatornarendszerrel kapcsolódnak össze, s mivel a szelek a Földet állandóan mozgásban tartják,⁷¹ e csatornákat vízzel töltik meg, amelyekből a felszínen folyók törnek elő; a folyók vize azért édes, nem pedig sós – miként a tengereké –, mert a földfelszínre törő víz a kövekkel és a talajjal kapcsolatba kerülve elveszíti sótartalmát.⁷² A tengerek vize tehát nem csupán három kontinensre (Európára, Ázsiára és Afrikára) osztja a Földet, hanem mintegy szivacsként át is lyukasztja.⁷³ Hasonlóképpen a szivacs példájával él a szerző akkor is, amikor azt kívánja megmagyarázni, hogy a föld hogyan képes az eső és a tenger vizét magába fogadni, majd folyók alakjában – a szelek segítségével – magából kipréselni.⁷⁴

II. A szakirodalom immáron egységesen kizárja a szerző által említett, Hieronymus által elvégzett fordítás, illetve valamilyen görög előkép felhasználásának lehetőségét, s a mű grécizáló jellegét annak tudja be, hogy a szerző a munka megírása során gyakran forgathatta a latin–görög szótárt, hogy nyelvismeretével kérkedve adjon tudományosabb jelleget írásának – e szokás mellesleg nem volt idegen a kora középkori (kiváltképp ír származású) auctoroktól.⁷⁵ Az Aethicus által használt *glossariumok* meghatározása lehetővé teszi, hogy a mű keletkezését teljes egyértelműséggel a VIII. századba helyezzük, a műben kimutatható legkésőbbi forrás, az ún. *Continuationes Fredegarii* kora alapján pedig a megírás terminus post quemjeként 768-at adhatjuk meg.⁷⁶ A *Cosmographia* keletkezésének terminus ante quemjét az alapján kísérelhetjük meg meghatározni, hogy a mű legkorábbi másolata Arbeo püspök (764–783) korában, Freisingban keletkezett. A freisingi másolat alapjául egy inzuláris hatást mutató kézirat szolgálhatott, mivel a másoló nem minden betűformát és rövidítést tudott feloldani, s ennek megfelelően a későbbi másolatokban is több, hasonló okokból keletkezett hibát találhatni. Ki kell emelni ugyanakkor, hogy az Arbeo korában keletkezett egyéb freisingi másolatok nem mutatnak inzuláris jelleget, vagyis kizárható, hogy az inzuláris jegyek a másolás folyamata során kerültek volna a műbe; sokkal inkább vélemezhető, hogy azok már az eredeti kéziratban is megtalálhatók voltak – tekintettel a szerző (utóbb taglalandó) ír

származására.⁷⁷ A már említett *glossarium*használat további lehetőségként veti fel a kérdést, hogy Arbeo, Freising püspöke milyen kapcsolatba hozható a *Cosmographiá*val, ugyanis *Vita Corbiniani* és *Vita Haimbrammii* című műveinek megírása során az Aethicus által is forgatott *glossarium*ok némelyikét is igénybe vette. Nyelvi és stiláris szempontból számos hasonlóság mutatható ki a *Cosmographia* és Arbeo munkái között, így például az *activum* és a *passivum* bizonytalan alkalmazásában, a ragozás és általában a szóvégek pontatlanságaiban, a ritka, nagy valószínűséggel szótárakból összekeresett, a szöveg túldíszítettségét szolgáló kifejezések használatában, valamint a VII. századi dél-galliai, meglehetősen megbízhatatlan, homályos és számos hamis adatot hagyományozó grammatikus, Virgilius Maro auktoritásként történő felhasználásában. Ugyanakkor épp a szóhasználat utal arra, hogy Arbeo a *Cosmographiá*t elsősorban mint lexikális és stiláris forrást használta fel, s hogy semmiképpen sem lehetett ő maga e mű szerzője, tekintettel arra, hogy sem az általa írott két életrajz nem tartalmaz hangúlyosan földrajzi és csillagászati momentumokat, sem pedig a működése idején Freisingban lemásolt művek között nem találhatunk elsődlegesen e tárgykört exponáló munkákat. Továbbá Arbeo latinsága számos merowing-kori vulgarizmust és az itáliai nyelvhasználatból származó elemet mutat, míg Aethicus Ister feletti egyedi nyelvhasználatával nélkülözi a beszélt latinság vulgarizmusait, ezzel szemben azonban az ír ortográfia sajátosságai nagy mértékben megtalálhatók nála.⁷⁸ A kézirat hagyomány azon eleme, miszerint a mű legkorábbi másolata Freisingban keletkezett, méghozzá Arbeo idején, valamint az Arbeo műveivel kimutatható átfedések arra engednek következtetni, hogy a mű eredetije Freisingtól nem messze keletkezhetett.⁷⁹ A szerző ír származása mellett szól a leginkább az ír auctorok körében nagy népszerűsége szert tevő VII. századi grammatikus, Virgilius Maro stiláris jellegzetességeinek átvétele, valamint a *Hisperica famina* című – ír kolostori iskolai dolgozatokat összegyűjtő –, nagy valószínűséggel a VI. század második felében keletkezett művel kimutatható, a neologizmusok, a grécizmusok és az alliteráció használatában, valamint a hibás szintaxis alkalmazásában megmutatkozó átfedések. Szintén az auctor ír származását engedi vélelmezni azon tény, hogy a *Cosmographia* számos passzusából világosan kiderül, hogy a szerző ismerte Augustinus Hibernicus *De mirabilibus sacrae scripturae* című, a VII. század első felében írott munkáját. Mindezek alapján tehát nagy valószínűséggel megállapítható, hogy az aethicus isteri *Cosmographia* valamikor 768 után, a VIII. század utolsó harmadában, Bajorországban, egy ír származású szerző műveként született meg.⁸⁰

Érdemes röviden áttekinteni, hogy maga a *Cosmographia* mit árul el az Aethicus álneve alatt rejtőzködő szerzőről. A mű utolsó mondatában a következő hangzik el a szerzőről: „*natione scythica nobile prosapia parentum*”.⁸¹ E kijelentés értelmezéséhez a *Historia Brittonum* Nennius-féle átdolgozásának egyik fejezetcímében ez olvasható: „*Qua aetate Britones venerunt ad Britanniam, et qua Scythae, id est Scotti, qui nunc dicuntur Hibernenses, ad Hiberniam*”.⁸² Ez alapján feltárható Aethicus szkíta eredetének rejtélye, ami nem takar egyebet, mint az ír származást.⁸³ Az Aethicus nevet egyfelől felfoghatjuk az óír Etich név latinizált alakjának, másfelől azonban az eredet megjelölésére is utalhat. Az ír forrásokban gyakorta olvashatjuk a következő helymeghatározást: „*Ethica insula sive terra*”, ami nem más, mint a híres ionai kolostor Tiree nevű, Skócia nyugati partján fekvő szigete. A Tiree név az ír Tir etha, vagyis gabonatermő vidék kifejezésből vezethető le, Aethicus tehát Heth, az Ethica insula lakója lehetett. (A *Codex Sangallensis* „*Ethicon proprium*” glosszája utalhat akár a szerző önálló, saját útját járó szellemiségére, amit a szerző *glossarium*használatával is alátámasztani látszik – ugyanakkor ezen interpretáció az eredet megjelöléséhez képest másodlagosnak tekinthető. További

értelmezési síkként fogható fel az asszociációs lehetőség az *ethica philosophiára*, vagyis azon bölcseleők – *ethici* – munkásságára, akik az erkölcs kérdéseit taglalják;⁸⁴ s némi ironizáló utalást is rejthet magában az Aethicus név, tekintettel arra, hogy az ír nyelvben az *aithch* szó *hazugot* jelent, s a mű maga is – amint utóbb látni fogjuk – számos tudatos ferdtítést tartalmaz.⁸⁵) A szkíta, tehát ír származású Aethicus az Ister vidékén, vagyis Isztriában élt. A *Cosmographia* Isztriáról szóló leírása azonban – amint ez már Hillkowitznak is feltűnt – nem feleltethető meg Itália általunk Isztriaként ismert vidékének, ám amennyiben az aethicusi Isztriát a Histerrel, vagyis a Dunával hozzuk kapcsolatba, úgy a műbeli elbeszélés már a realitáshoz közelebb álló képet mutat.⁸⁶ Isztria Duna-menti lokalizálása nem egyedi a *Cosmographiában*, Pisai Guido 1119-ből származó kompilációja Karantánia mellé, az Alpoktól északra helyezte el Isztriát, Lambert térképe pedig, amelyen a Danubius a Hyster mellékfolyójaként szerepel, Bajorország, Szászország és Alemannia között határozta meg Isztria helyét.⁸⁷ Ezek alapján leszűrhetjük, hogy – amint a késő császárkorban az Ister nevet olykor, ám korántsem egységesen a Duna felső szakaszának megjelölésére használták – (H)Isztriát a Duna felső folyásához lokalizálták.⁸⁸ Ezek mellett a wessobrunni imádság szövegét tartalmazó, a IX. század elejéről származó augsburgi kódex tartalmaz bizonyos földrajzi tárgyú bejegyzéseket, amelyek az Istert a Dunával, Is(z)triát pedig Bajorországgal azonosítják.⁸⁹ Megállapítjuk tehát, hogy – különös tekintettel a kézirati hagyományra, mivel a *Cosmographia* keletkezési helyeként Bajorországot vélelmezhetünk – a szkíta, azaz ír származású Aethicus a Felső-Duna vidékén, Bajorországban élt, és alkotta meg valamivel 768 után *Cosmographia* című művét.⁹⁰

Míndezek alapján a szerző nem lehetett más, mint Virgil, aki legkésőbb 745 végén vagy 746 elején jött Quierzyből Bajorországba,⁹¹ ezt megelőzően pedig két évet a maior domus, III. Pippin udvarában töltött, s az ő nevében indult útnak Bajorország hercegéhez, Odilóhoz,⁹² amiből következik, hogy Virgil már 743 végén, illetve 744 elején, Odilo frank alávetése idején Quierzybe érkezhetett.⁹³ Püspökké szentelésének időpontját az egymásnak ellentmondó források összevető elemzése alapján – Herwig Wolfram a közelmúltban megfogalmazott tézisével egyetértve – 749. június 15-ére tehetjük.⁹⁴ Így válnak érthetővé a *Cosmographia* és Arbeo művei közötti nyelvi és stiláris átfedések: a *Vita Corbiniani* előszavában Arbeo köszönetet mond irodalmi példaképének, Virgilnek, akinek műveit elolvasásra és kijavításra elküldte,⁹⁵ Virgil pedig nagy valószínűséggel – anélkül, hogy szerzőségét felfedte volna – példaértékű munkaként a *Cosmographiát* küldte el a freisingi püspöknek.⁹⁶ Virgil jellegzetesen ír szellemi habitusához nagyszerűen illett a görög nyelv – olykor nem is túlságosan elmélyedt *eruditió*n nyugvó, hanem inkább ékítménykénti – használata; a görög nyelv iránti, Virgilhez hasonló elkötelezettsége miatt latinizálhatták a források ír kísérője, a vándorpüspök Dubdá-Cích nevét Dobdagraecusként.⁹⁷ Virgil ír kapcsolatai, illetve kötődése ír hazájához nem szakadtak meg akkor sem, amikor már Salzburg püspökeként asszimilálódott a bajorországi viszonyokhoz, ugyanis röviddel halála előtt, 784 nyarán Virgil Iona kolostorának apátjait felvétette a *Liber confraternitatum*ba, hogy azt követően értük is rendszeresen imádkozzanak a salzburgi Szent Péter-kolostorban.⁹⁸ A Tíree (Tir etha) szigetén fekvő Ionával fenntartott kapcsolat amellettszól, hogy az Aethicus álnév választása saját származásának rejtjelezhető felfedéséül szolgált.⁹⁹ A *Cosmographia* meglehetősen negatív – e népet állati vadsággal és ostobasággal felruházó – állásfoglalása a szászokkal szemben, akik Aethicus szerint az írekkel azonos szigetről származnak,¹⁰⁰ érthetőbbé válik, ha egyfelől a szerző ír nemzeti elfogultságát is tekintetbe vesszük az angolszászokkal szemben, ám ha másfelől nem hagyjuk figyelmen kívül Virgil összetűzését a szász nemzetiségű Bonifáccal, úgy a szászokkal szembeni általánosító

ellenézésre az auctor személyes tapasztalatai is magyarázatul szolgálhatnak.¹⁰¹

A mű megírásának indoka Virgil és Bonifác konfliktusában keresendő, amelynek két állomását különíthetjük el: a keresztelessel, illetve újrakeresztelessel kapcsolatos vitát és az ún. *antipodoi* tanáról szóló, Virgillel szemben Bonifác által Zakariás pápa (741–752) felé megfogalmazott vádakat. A 745 után Bajorországban működő Virgilt és kísérijét, Sidoniust Bonifác azzal bízta meg, hogy kereszteljék újra azokat a bajorokat, akiknek egy helyi pap „*in nomine patria et filia et spiritus sancti*” fordulat kíséretében szolgáltatta ki a keresztség szentségét.¹⁰² Nem sokkal ezt megelőzően, 744. november 5-én Zakariás pápa Bonifácot egész Germánia és Gallia legátusává nevezte ki,¹⁰³ ezzel mintegy a pápaság és a frank egyház közötti közvetítővé téve.¹⁰⁴ Virgil és Sidonius megtagadták az utasítás végrehajtását, Rómához fordultak, s a pápa a javukra döntötte el a vitát, 746. július 1-jén pedig tájékoztatta Bonifácot parancsa helytelen voltáról, és közölte vele, hogy a hibás formulával megkeresztelteteket elegendő kézzátétellel megtisztítani, s hogy a Szentháromság nevében végrehajtott keresztség még abban az esetben is érvényes, ha eretnek szolgáltatta ki.¹⁰⁵ Zakariás pápa okfejtése plauzibilisnek tűnik, hiszen a felmerülő nyelvi problémákra már III. Gergely pápa is hasonló megoldást javasolt,¹⁰⁶ ha azonban figyelembe vesszük a többi, Bonifáchoz intézett, többek között II. Gergelytől, III. Gergelytől és Zakariástól származó pápai utasítást, úgy Bonifác bizonytalansága és szigora is érthetővé válik.¹⁰⁷ Bonifác kétségkívül ismerte az eretnekek által kiszolgáltatott keresztségre vonatkozó egyházi álláspontot, ám jelen esetben abból indult ki – amit ebben a korábbi pápai állásfoglalások is megerősítették –, hogy a Szentháromság megnevezése nélkül végrehajtott keresztelek érvénytelen. A Bonifác által joggal kifogásolt formában keresztelő bajor pap valóban „*a haza, a leány és a szentlélek*” nevében szolgáltatta ki e szentséget.¹⁰⁸ Virgil és Sidonius ellenszegülése annál is inkább felháboríthatta Bonifácot, hiszen a 742-ben megtartott, *Concilium Germanicum* néven ismert zsinat expressis verbis püspöki fennhatóság alá rendelte a papok által végrehajtott keresztelesek ellenőrzését.¹⁰⁹ Saját szemszögéből nézve Virgil eljárása sem volt kifogásolható, hiszen az ír szokások szerint a keresztség kiszolgáltatása minden pap szuverén joga, s abba a püspököknek sincsen joga beavatkozni, valamint átlátta, hogy e különös keresztelési formulát használó pap esetében nem valamiféle eretnokséget, új tant hirdetni vágyó szellemiséggel, hanem egyszerű tudatlansággal lehet dolga.¹¹⁰

Virgil *antipodoi*-tanát nehezen tudjuk rekonstruálni, mivel forrásként csak a Zakariás pápa és Bonifác közötti levelezés bizonyos mondatait, utalásait használhatjuk fel. A pápa 748. május 1-jén kelt, Bonifáchoz intézett levelében így fogalmazott: „*De perversa autem doctrina, quam contra Dominum et animam suam locutus est, quod si clarificatum fuerit ita eum confiteri, quos alius mundus et alii homines sub terra sint seu sol et luna, si convictus fuerit ita confiteri: hunc accito Concilio ab Ecclesia pelle sacerdotii honore privatum.*”¹¹¹ Ezek alapján Virgil két tant fogalmazott meg: egyfelől, hogy a Föld gömb alakú, másfelől, hogy a földgolyó túlsó felén szintén élnek emberek, akiket egy másik Nap és egy másik Hold világít meg.¹¹² A Föld gömbalakjáról szóló tan nem állott ellentétben az egyházi auktoritások, így például Augustinus, Isidorus Hispalensis és Beda Venerabilis véleményével; az *antipodoi* kérdését illetően – vagyis, hogy a földgolyó túlsó felén is emberek élnek, akiket egy tűzzóna és az óceán választ el az emberiség másik felétől, s ennek megfelelően nem Ádámtól és Évától származnak – azonban mind Augustinus, mind Bega Venerabilis óvakodott véleményt nyilvánítani, Isidorus pedig egyértelműen fantáziaszüleménynek minősítette.¹¹³ Ugyanakkor az *antipodoi* tana magában hordozta az emberi nem egységének és ezáltal a megváltás egyete-

mességének megkérdőjelezését.¹¹⁴ Bonifác – pragmatikus és szervezői elme lévén¹¹⁵ – igen csekély érdeklődést mutatott a természettudományos vizsgálódások és spekulációk iránt, és Virgil bevádolásában nem csekély szerepet játszhatott az ír apáttal szembeni, nem új keletű ellenszenv.¹¹⁶ E vádak ismeretében Zakariás pápa 748. május 1-jén kelt levelében már korántsem mutatkozott oly feltétel nélkül támogatónak Virgil és Sidonius iránt, mint korábban; s hogy Sidoniustól is némiképp elhatárolta magát, egyértelműen jelzi, hogy nézetét nem csupán a Bonifác által Virgil ellen felhozott, annak kozmológiai tévtanaira vonatkozó vádjai változtatták meg. Zakariás mind Virgilt, mind pedig Sidoniusot Rómába hívatta, s levelet küldött az időközben elhunyt Odilo hercegnek is, hogy maga gondoskodjék arról, hogy Virgil valóban útra keljen, valamint elhatárolta magát attól, hogy valaha is Virgilnek ígérte volna Salzburg püspöki székét, ehelyett megkérdőjelezte Virgil papi jogosultságait, Bonifácot – akit egyúttal békülékenységre és szelídségre buzdított – pedig megbízta, hogy Virgilt és az érintett írt papokat zsinati fórum elé állítsa, s ha az eretnkségekben bűnösnek találatnának, az egyházból kizárja.¹¹⁷ Virgil nagy valószínűséggel hagyta magát meggyőzni, hogy tanai ellentétesek a kereszténység tanításával, s nem akarván az eretnkség bűnébe esni – hiszen a kor tudományos munkáinak alapjául a keresztény doktrína szolgált – visszavonta azokat.¹¹⁸ Az ügy esetleges további következményeiről nem tudunk semmit, Virgil nem indult útnak Rómába, illetve szakadásra sem került sor, s nagy valószínűséggel a pápa beleegyezésével kapta meg Salzburg betöltetlen püspöki székét – ennek során vélelmezhetően megkerülték a pápai legátust, Bonifácot.

Nem tudhatjuk, hogy Bonifác érvként hozta-e fel a Virgillel folytatott vitában az egyházi tanítás azon – erőteljes, ám mindvégig kisebbségben maradó – ágát, amely szerint az antik szerzőkre építő, világi kutatás ellentétes a keresztény szellemiséggel, ám nem zárhatjuk ki, hogy Augustinus bizonyos kozmológiai kérdések kutatását illetően kifejtett, elutasító álláspontját¹¹⁹ is bevonta argumentációjába.¹²⁰ Szinte biztosra vehetjük ugyanakkor, hogy Virgillel szemben Bonifác az *auctoritas patrum*ra hivatkozott, ezért jó eséllyel feltételezhetjük: Virgil–Aethicus éppen azért használta fel auktoritásként Hieronymus nevét, hogy képtelen, olykor pedig egyenesen groteszk fantáziáit hihetővé és megkérdőjelezhetetlenné tegye – célját el is érte, hiszen számos középkori leírás és térkép recipiálta nézeteit.¹²¹ Egyedien intellektuális bosszú volt e lépés Virgil részéről a tanítását elutasító korszellemmel s annak képviselőjével, Bonifáccal szemben, hogy – a kinyilatkoztatásban foglaltakat nem érintő, ám éppen ezért az alapján nem is cáfolható – fantazmagóriáit Hieronymus neve alatt csempészte be a köztudatba, gúnyt űzve az auktoritásoktól a legnagyobb képtelenségeket is elfogadni kész olvasókból. Ugyanakkor Aethicus nyíltan beismeri, hogy mondanivalója lényegét nem mások könyveiből veszi át, hanem a maga által látottakra és megtapasztaltakra alapítja.¹²² Ezen, művét saját tapasztalataira alapító szerző neve kapcsán nem tűnik indokolatlannak az *ethicon–proprium* interpretációt is tekintetbe venni az Aethica insula/terra értelmezés mellett; Virgil az írói álnévvel tehát nem csak az auctor származását, hanem írói programját is jelezni kívánta.¹²³

Ugyanakkor a szerző a *De gentibus, quae Vetus Testamentum non habet* című fejezetben Hieronymust használva resoneurként hangsúlyozza, hogy Aethicus nem alkotja újra az Ószövetség tanítását, hiszen a Szentírást minden tudomány, a történelem és a törvények alapjának és forrásának tekinti¹²⁴ – s Virgil e kijelentését joggal vehetjük komolyan tekintve, hogy már az *antipodoi* tanának visszavonásával nyilvánvalóvá tette, hogy nem kívánja magát az egyházi tanításon kívül helyezni. Virgil eretneknek nem minősülő, ám minden alapot nélkülöző fantazmagóriáit Aethicus műveként tárta a közönség elé, s a kritikusabb szellemű olvasót

is kielégítve maga fogalmazta meg Aethicus állításával szembeni – a filozófus nyelvezetétől stílárisan is eltérő – fenntartásait, amit Hieronymus észrevételeként közölt, megteremtve a *Cosmographián* belül saját bírálatát is.¹²⁵ Aethicus számos elképesztő és az olvasót riadalommal eltöltő dolgot ír le művében,¹²⁶ Hieronymus azonban számos hihetetlen és elvetendő elemet kigyomlált az aethicusi műből,¹²⁷ vagyis azon igyekezett, hogy a filozófusok műveiből az igazságot átadja az olvasónak, s e cenzúrával egyúttal megakadályozza, hogy a hívő lelke kárt szenvedjen az olvasmány következtében.¹²⁸ Virgil szerzői koncepciójában a keresztény hittételeket ugyan meg nem ingató, ám a hagyományos egyházi szemszögből veszélyesnek ítéltető tanokat a műből kiirtó Hieronymus játszotta Aethicusszal szemben azon szerepet, amit a valóságban Bonifác játszott Virgil ellenfeleként.¹²⁹ Hieronymus ugyanakkor megjegyzi, hogy Aethicus megoldandó kérdések és megoldhatatlan rejtélyek elé állította a többi filozófust, s hogy olykor nem idegen tőle az ironia sem, vagyis nem minden kijelentését szabad komolyan venni.¹³⁰ (Itt érdemes megemlíteni, hogy épp ironikus felhangjai miatt nem használhatók fel Írország és az írek elleni kijelentései a szerző ír származása ellen szóló argumentumként.¹³¹) Hieronymus Aethicust nézeteit relativizáló megjegyzései mögött jó eséllyel fedezhetjük fel Virgil szándékát, hogy olvasói ne értsék művét.¹³² Virgil tehát maga figyelmeztette az éberebb olvasót, hogy ne bízzék Aethicusban s magában a Hieronymus által megrostált *Cosmographiá*ban sem.¹³³

Noha a szerző – Virgil – igyekezett kilétét homályba burkolni, néhol azonban igen élesen körvonalazódik a közte és Bonifác között egykor feszülő ellentét. Hieronymus tollára adja azon kijelentést, miszerint ha minden, a többi auctor által nem hitelesített aethicusi állítást az olvasó elé tárna, úgy tévedésekkel töltene meg más könyveket, vagy pedig egy pillanat alatt egy teljességgel új világot teremtené,¹³⁴ s ha a filozófusok tanait ily módon átvizsgálná, úgy a Szentírás igazságát szorítaná háttérbe. Virgil (tév)tanításai, amelyek ellen Bonifác oly határozottan fellépett, éppen egy önálló, másik világ és egy másik emberiség létét fogalmazták meg, s kérdőjelezték meg ezzel a történelem Istentől rendelt kiinduló- és végpontját. A Hieronymusszal kimondatott gondolattal Virgil immáron másodszer is elhatárolta magát korábbi nézeteitől, s hajolt meg a – számára is a tudományos kutatás legfontosabb bázisát képező – egyházi tanítás előtt, ám jó okkal feltételezhetjük, hogy e kijelentésével azért volt kénytelen az általánosságok szintjén maradni, nehogy szerzőségére fény derülhessen.¹³⁵ Aethicus kritikáját az antik filozófiával szemben Virgil még inkább felerősítette azáltal, hogy Hieronymust resoneurként alkalmazva kifejtette, hogy a pogány filozófusok, mint például Tullius és (!) Cicero, valamint Platón tanítása sokak számára hozott már veszedelmet, hiszen felfuvalkodott nézeteik Isten elleni lázadásba sodorták őket,¹³⁶ az antik szerzők közül egyedül Donatusnak biztosított Virgil méltó helyet a *Cosmographiá*ban: Donatusnak, Hieronymus mesterének, aki nem próbált meg szélesebb körben magyarázatot adni a világmindenség kérdéseire, mint amire képzettsége feljogosította.¹³⁷ A Donatus iránti fokozott elismerés nem nélkülöz bizonyos ironikus felhangokat sem, hiszen Bonifác ránk maradt művei nem mennek túl a donatusi ideálon, vagyis a grammatikai és metrikai műveken, vagyis a *trivium* követelményein, irodalmi ismeretei pedig némiképp hiányosak voltak.¹³⁸ Donatus dicsérete tehát egyúttal a szélesebb körű ismeretek elől elzárkózó, a földrajzi és természettudományos ismeretek felé egyáltalában nem nyitott – többek között Bonifác által is befolyásolt – környezet karikatúrája.¹³⁹ A *Cosmographia* Aethicust *philosophus*nak, *soficus*nak és *historicus*nak nevezi,¹⁴⁰ a mű maga pedig egy alkalommal a *historia* megnevezést kapja¹⁴¹ – a *historia* kifejezés itt eredeti értelmében *kutatásként*, *megismerésként* és *a megismertek ábrázolásaként* szerepel.¹⁴²

Virgil óvakodott attól, hogy a *Cosmographiá*ban eretnek nézeteket fogalmazzon meg, noha számos ponton súrolni látszott az eretnekség határát, s éppoly szilárdan a keresztény tanítás talaján maradt, mint ellenfele, Bonifác. Nem a hagyományos egyházi értékrendet kívánta megdönteni a teljes kutatási szabadság javára, hanem az antik műveltség szűklátókörű elutasítását és a tradícióhoz görcsös ragaszkodást – olyan esetekben is, amikor az új eszmék nem veszélyeztették a hittételeket – kívánta felszámolni. Harcát – tekintve, hogy küzdőtere a nem oly régen stabil egyházi szervezetet nyert Bajorország volt – nem folytathatta teljes nyíltsággal, írói álnév mögé, műfajilag pedig a paródia mezsgyéjére kényszerült.¹⁴³ Kérdésként merülhet fel, hogy Aethicus kritikusaként, cenzoraként miért Hieronymust választotta. Választásában egyrészt szerepet játszhatott a hajdani Hieronymus–Pelagius vita, amely során Hieronymus néhány, talán nem is egészen jóhiszemű, ám mindenképpen dehonesztáló megjegyzésre ragadtatta magát az írékkel szemben, s szerepeltetésével e tartalmában és hangvételében egyaránt groteszkbe hajló műben Virgil talán egyfajta utólagos elégtételt kívánt szolgáltatni megsértett szülőhazájának. Másrészt az írek között Hieronymus igen nagy tekintélynek örvendett, akit tudományos vitáikban auktoritásként szerettek volt idézni. Harmadrészt éppen Hieronymus művei tartoztak Arbeo idejében a Freisingban leggyakrabban másolt munkák közé, s Virgil egy fiktív hieronymusi opusszal jó eséllyel számíthatott arra, hogy a *Cosmographia* széles körben elterjed majd, és nagy visszhangra fog találni.¹⁴⁴ Megállapíthatjuk tehát, hogy e sajátos, erősen paródiába és groteszkbe hajló műben Aethicus álarca mögött a nyitottabb, az antik tradíciót szélesebb körben elfogadó Virgil, a hagyományos egyházi nézőponthoz és a *trivium* szellemi kereteihez inkább ragaszkodik, Aethicus cenzoraként fellépő Hieronymus álarca mögött pedig Bonifác rejtőzik. Löwe felveti ugyanakkor a kérdést, hogy Hieronymus szerepeltetésével Virgil talán nem csupán Bonifácot kívánta megmintázni a szerző. Az ír forrásokban Hieronymus neve Cirine formában jelenik meg, Arbeo saját nevét Heresként latinizálta és Cyrinusként hebraizálta;¹⁴⁵ s mivel a korabeli ortográfia szerint a név Cirinus formában is megjelent, jó eséllyel feltételezhetjük, hogy Virgil a már említett szempontokon kívül Arbeóra tekintettel választotta a *Cosmographia* szereplőjéül Hieronymust.¹⁴⁶ Az Aethicus és Hieronymus közti nézetkülönbségek jól mintázhatták a Virgil és Arbeo közti kozmográfiai és metodikai párbeszédet, élőszóban folytatott vitákat. Virgil e többszörös álcázása jól példázza, hogy választott hazájában, Bajorországban mindvégig némiképp idegen maradhatott – annak ellenére, hogy hivatalos ténykedésében maximálisan akklimatizálódott a bajor és frank szokásokhoz –, s legfeljebb Arbeóban találhatott ha nem is egyenrangú, de megközelítően hasonló színvonalú szellemi partnerre.¹⁴⁷

Virgil műve hatásait illető reményei csak részben váltak valóra, ugyanis a korabeli Bajorországban inkább csak a *Cosmographia* stílusa gyakorolt nagyobb hatást (például Arbeóra), természettudományos mondanivalója nem nyert recepciót. Bonifác és Virgil konfliktusát (amelyre az utóbbi a nagy ellenfél 754-ben bekövetkezett halálát követő évtizedekben, valamikor – röviddel – 768 után reagált intellektuális elégtételt véve az őt ért, részint vélt, részint valós sérelmekért a *Cosmographiá*ban) bizonyos szempontból a tradicionális és a nagyobb önállóságot igénylő szemléletek összecsapásának is tekinthetjük, amelyből azonban Virgil nem annyira az utókorra gyakorolt hatásával, mint inkább személyes igazságának álnév alatti, irodalmi megfogalmazásával kerülhetett ki győztesen.¹⁴⁸

E rövid áttekintés alapján is megállapítható, hogy a *Cosmographia* univerzumképe szá-

mos eltérést mutat a VII. századi ír leírásoktól. Augustinus bizonyos művei hatást világosan kimutatható hatást gyakoroltak a *Cosmographiára*, ám példának okáért a *De Genesi ad litteram* – amely a meteorológiai jelenségeket a négy őselemről szóló tant segítségével híva magyarázza – nem került a műben felhasználásra, helyette a szerző jóval naivabb nézeteket fogalmazott meg az időjárás magyarázatán. A *De mirabilibus sacrae scripturae* számos gondolatát átemelte saját művébe az auctor, s a *Hisperica Faminával* közös vonásként mutatkozik meg a sajátos *abundantia* a – javarészt görög eredetű, ám olykor a szerző által sem értett – szakkifejezések használatában.¹⁴⁹ A sajátosan ír vonások mellett a *Cosmographia* e részein is végigvonul Virgil azon sajátos óvatossága, amellyel Aethicust, valamint az őt kontrolláló Hieronymust az eretnekségtől távol tartva, ám az egyházi tanítást nem érintő gondolatokat közölve engedi megnyilatkozni; a kettős álca révén ugyanakkor mind az aethicus, mind a hieronymusi nézeteket idézőjelbe téve, ügyelvé arra, hogy tanításával ne teremtsen – amivel korábban Bonifác vádolta – egy új világot.¹⁵⁰ E sajátos, parodisztikus leírás előképei kapcsán nem zárhatjuk ki, hogy Virgil más tárgykörre alkalmazva és más hangvétellel ugyan, ám bizonyos tekintetben előképnek tekintette – esetlegesen folytatni kívánta – a VII. századi Virgilius Maro munkásságát. Virgil a maga választotta irodalmi műfaj keretein belül, a maga teremtette alakokkal álarcában nem tett egyebet, mint folytatta Bonifáccal, illetve a Bonifác képviselte szellemiséggel évekkel–évtizedekkel korábban megkezdett harcát a világra nyitottabb kutatás, a szigorúan vett hittételeket meg nem kérdőjelező, ám az intellektuális lehetőségek határaig elmenő vizsgálódás és gondolkodás szabadságáért. Küzdelme Bonifáccal a konkrét történeti szituációban szükségszerűen kudarcra volt ítélve, ám művét azzal a szándékkal alkotta meg, hogy utólagosan intellektuális elégtétel vegyen az őt ért sérelmekért egyfelől egy, a groteszkbe hajló világ megalkotásával, másfelől pedig e világ kortársaival történő elfogadtatásával, jelentős, fiktív auktoritásokat híva segítségül.

JEGYZETEK

- ¹ AETHICUS ISTER: *Cosmographia*. Ed. O. Prinz. MGH Quellen zur Geistesgeschichte des Mittelalters 14. München, 1993. *Tit. Incipit liber Ethico translato e philosophico edito oraculo Hieronimo presbytero dilatatum ex cosmografia id est mundi scriptura edicta Ethici philosophi cosmografi.*
- ² H. LÖWE: *Ein literarischer Widersacher des Bonifatius, Virgil von Salzburg und die Kosmographie des Aethicus Ister*. Akademie der Wissenschaften und Literatur in Mainz. Abhandlungen der geistes- und sozialwissenschaftlichen Klasse 11. 1951. 904. sk.
- ³ Virgilhez bővebben lásd NÓTÁRI T.: *Források Salzburg kora középkori történetéből*. Szeged, 2005. 24. skk.; 81. skk.; 96. skk.; 137. skk.; 153. skk.
- ⁴ Vö. H. WOLFRAM: *Salzburg, Bayern, Österreich. Die Conversio Bagoariorum et Carantanorum und die Quellen ihrer Zeit*. München, 1995. 247.
- ⁵ O. PRINZ: *Die Kosmographie des Aethicus Ister*. MGH Quellen zur Geistesgeschichte des Mittelalters 14. München, 1993. 10. skk.
- ⁶ M. SMYTH: Das Unversum in der Kosmographie des Aethicus Ister. In: *Virgil von Salzburg. Missionar und Gelehrter*. Hrsg. v. H. Dopsch u. R. Juffinger. Salzburg, 1985. 171.
- ⁷ Aethicus Ister, *Cosmographia* 87, 6–88, 4.
- ⁸ Hillkowitz 1934. 29. skk.
- ⁹ AUGUSTINUS HIBERNICUS: *De mirabilibus sacrae scripturae*. Ed. F. P. J. MacGinty. Dublin, 1971. 1, 1.

- 10 Augustinus, *De Genesi ad litteram* 1, 15, 29; *De Genesi contra Manicheos* 5, 9; 6, 10.
- 11 Aethicus Ister, *Cosmographia* 88, 13-98, 12.
- 12 Smyth 1985. 171.
- 13 Basilius, *Hexaemeron* 1, 7, 20 b; 2, 33 a; Ambrosius, *Hexaemeron* 1, 20.
- 14 Aethicus Ister, *Cosmographia* 94, 12-95, 3; 90, 4-5.
- 15 Aethicus Ister, *Cosmographia* 89, 12-90, 3.
- 16 Aethicus Ister, *Cosmographia* 90, 4-8.
- 17 Aethicus Ister, *Cosmographia* 90, 11-12.
- 18 Aethicus Ister, *Cosmographia* 95, 7-13.
- 19 Augustinus Hibernicus, *De mirabilibus sacrae scripturae* 1, 2.
- 20 *De ordine creaturarum*. Ed. M. Diaz y Diaz. Santiago de Compostela, 1972. 11, 2. Vö. Isidorus, *etym.* 3, 42, 1.
- 21 Aethicus Ister, *Cosmographia* 92, 6-93, 2.
- 22 Aethicus Ister, *Cosmographia* 93, 3-6.
- 23 Aethicus Ister, *Cosmographia* 93, 7-94, 5.
- 24 *Hisperica Famina* 376-377.
- 25 Gen. 1, 7.
- 26 Aethicus Ister, *Cosmographia* 94, 5-9.
- 27 Smyth 1985. 172.
- 28 Aethicus Ister, *Cosmographia* 2, 29.
- 29 Gen. 19.
- 30 Smyth 1985. 172.
- 31 Aethicus Ister, *Cosmographia* 94, 9-11.
- 32 Isidorus, *Sententiae* 1, 10, 3-4.
- 33 Aethicus Ister, *Cosmographia* 94, 12. skk.
- 34 Aethicus Ister, *Cosmographia* 5, 21-24.
- 35 Smyth 1985. 172.
- 36 Aethicus Ister, *Cosmographia* 101, 13-15.
- 37 *Isidorus, etym.* 3, 42, 3.
- 38 *Isidorus, etym.* 3, 41. Vö. Smyth 1985. 172.
- 39 Aethicus Ister, *Cosmographia* 102, 4-5.
- 40 Isid. nat. 17, 2.
- 41 Aethicus Ister, *Cosmographia* 104, 12-105, 1.
- 42 Gen. 2, 8.
- 43 Aethicus Ister, *Cosmographia* 111, 16-17.
- 44 Aethicus Ister, *Cosmographia* 101, 13. 19; 102, 15, 104, 1.
- 45 Smyth 1985. 173.
- 46 Aethicus Ister, *Cosmographia* 103, 9-10.
- 47 Hieron. *epist.* 53, 1. (CSEL 54, 1. 444. sk.)
- 48 Aethicus Ister, *Cosmographia* 103, 16-104, 1.
- 49 Augustinus Hibernicus, *De mirabilibus sacrae scripturae* 1, 7. Vö. Isid. nat. 17, 2.
- 50 Aethicus Ister, *Cosmographia* 102, 1-6.
- 51 Aethicus Ister, *Cosmographia* 101, 15-19.
- 52 *Eccles.* 1, 5-6.
- 53 Smyth 1985. 173.
- 54 Smyth 1985. 174.
- 55 Isidorus, *etym.* 3, 57.
- 56 Aethicus Ister, *Cosmographia* 102, 8-11.
- 57 Aethicus Ister, *Cosmographia* 102, 11-15.
- 58 Isid. nat. 18, 3.

- ⁵⁹ Smyth 1985. 174.
- ⁶⁰ *Isidorus, etym.* 3, 1, 8.
- ⁶¹ Aethicus Ister, *Cosmographia* 105, 8–12.
- ⁶² Aethicus Ister, *Cosmographia* 107, 1–2.
- ⁶³ *Isidorus, etym.* 3, 51.
- ⁶⁴ Vö. Smyth 1985. 175.
- ⁶⁵ Aethicus Ister, *Cosmographia* 189, 3–4.
- ⁶⁶ Aethicus Ister, *Cosmographia* 129, 19–130, 3.
- ⁶⁷ Smyth 1985. 176.
- ⁶⁸ Aethicus Ister, *Cosmographia* 192, 2–5.
- ⁶⁹ Aethicus Ister, *Cosmographia* 192, 11–15.
- ⁷⁰ Aethicus Ister, *Cosmographia* 191, 9.
- ⁷¹ Aethicus Ister, *Cosmographia* 242, 9–12.
- ⁷² Aethicus Ister, *Cosmographia* 242, 12–243, 2.
- ⁷³ Aethicus Ister, *Cosmographia* 243, 3. skk.
- ⁷⁴ Aethicus Ister, *Cosmographia* 226, 12–227, 7.
- ⁷⁵ Löwe 1951. 906; K. Hillkowitz: *Zur Kosmographie des Aethicus I.* (Dissertation) Bonn 1934. 22. sk.
- ⁷⁶ Löwe 1951. 905. skk.; H. LÖWE: *Salzburg als Zentrum literarischen Schaffens im 8. Jahrhundert.* Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 115. 1975. 114. skk.
- ⁷⁷ Löwe 1975. 120.
- ⁷⁸ Löwe 1951. 910. skk.
- ⁷⁹ Löwe 1951. 916. skk.
- ⁸⁰ Löwe 1951. 920. skk.
- ⁸¹ Aethicus Ister, *Cosmographia* 244, 9–10.
- ⁸² *Historia Brittonum* 10.
- ⁸³ Löwe 1951. 925.
- ⁸⁴ Vö. *Isidorus, etymologiae* (W. M. Lindsay, Oxford 1911.) 8, 6, 5.
- ⁸⁵ Hillkowitz 1934. 28; Löwe 1975. 141.
- ⁸⁶ Vö. H. WUTTKE: *Ad Cosmographiam Aethici Istrici ab Hieronymo ex Graeco in Latinum breviarium redactam secundum codicem Lipsiensem separato libello expressam primum edidit Henricus Wuttke.* 1853. LXXVIII.
- ⁸⁷ Löwe 1951. 926. sk.
- ⁸⁸ Wuttke 1853. CXCIV.
- ⁸⁹ Vö. H. LÖWE: *Die Herkunft der Bajuwaren.* Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte 15. 1949. 21.
- ⁹⁰ Löwe 1951. 927. sk.
- ⁹¹ BONIFATIUS, *epistolae* (Ed. M. Tangl, MGH EE selectae. Berlin 1916.) 68. – eszerint Virgil 746. július 1-jén már egy ideje Bajorországban időzött, vagysis e dátumot fogadhatjuk el legkésőbb terminus ante quemként.
- ⁹² *Conversio Bagoariorum et Carantanorum.* Ed. F. Lošek. MGH Studien und Texte 15. Hannover, 1997. 2.
- ⁹³ Vö. *Annales Mettenses priores.* Ed. B. v. Simson. MGH SS rer. Germ. in usum scholarum 10. Hannover–Leipzig, 1905.) a. 743
- ⁹⁴ Wolfram 1995. 262.
- ⁹⁵ *Vita Corbiniani.* Ed. B. Krusch. MGH SS rer. Merov. 6. Hannover–Leipzig, 1913. *Prolog. Statim in exordium huius operis in precipitium lapsus ruo per inaudientiam assertionibus, nisi per aratrum rationalibus normae vestrae locutionis fuerit delimitatum, ut rusticitatis tergat pulverem linguae virtutis modulum ad aedificationem audientium.*
- ⁹⁶ Löwe 1951. 928.

- ⁹⁷ *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* 2.
- ⁹⁸ *Liber confraternitatum*. Ed. K. Forstner. Das Verbrüderungsbuch von St. Peter in Salzburg. Codices selecti 51. Graz, 1974. 20 Ca 2–c 2; H. WOLFRAM: Virgil als Abt und Bischof von Salzburg. In *Virgil von Salzburg. Missionar und Gelehrter*. Salzburg, 1985. 342. sk.; Wolfram 1995. 254; H. LÖWE: *Salzburg als Zentrum literarischen Schaffens im 8. Jahrhundert*. Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde 115. 1975. 100.
- ⁹⁹ Löwe 1951. 932.
- ¹⁰⁰ Aethicus Ister, *Cosmographia* 118, 10–14. *Griphas gentes proximam oceani partem, unde ait vetusta fama processisse Saxonum sobolem et ad Germaniam proeliorum feritate peraccessisse, gentes stultissimas, velut ferarum et structionum vel curcodrillium et scorpionum genera sunt.*; 147, 18–19. *Scithae et Griphes Tractontas et Saxonum genus inopinatissimum ...*
- ¹⁰¹ Löwe 1951. 936. sk.; Löwe 1975. 131. sk.
- ¹⁰² Bonifatius, *epistolae* 68.
- ¹⁰³ Bonifatius, *epistolae* 58.
- ¹⁰⁴ H. LÖWE: Bonifatius und die bayerisch-fränkische Spannung. Ein Beitrag zur Geschichte der Beziehungen zwischen dem Papsttum und den Karolingern. In: *Zur Geschichte der Bayern*. Hrsg. v. K. Bosl. Wege der Forschung 60. Darmstadt, 1965. 279.
- ¹⁰⁵ Bonifatius, *epistolae* 68; H. SCHMIDINGER: Das Papsttum und die bayerische Kirche – Bonifatius als Gegenspieler Virgils. In: *Virgil von Salzburg. Missionar und Gelehrter*. Hrsg. v. H. Dopsch u. R. Juffinger. Salzburg, 1985. 96.
- ¹⁰⁶ Bonifatius, *epistolae* 45.
- ¹⁰⁷ Bonifatius, *epistolae* 12;
- ¹⁰⁸ Wolfram 1995. 256.
- ¹⁰⁹ *Concilium Germanicum*. Ed. R. Rau: Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters 4b. Darmstadt, 1968. 2; Bonifatius, *epistolae* 56.
- ¹¹⁰ Wolfram 1995. 256.
- ¹¹¹ Bonifatius, *epistolae* 60.
- ¹¹² Bonifatius, *epistolae* 80.
- ¹¹³ Löwe 1951. 939. skk.; J. MEUERS: Die geistige Situation der Naturwissenschaften zu Virgilius' Zeiten. In *Virgil von Salzburg. Missionar und Gelehrter*. Hrsg. v. H. Dopsch u. R. Juffinger. Salzburg, 1985. 162. sk.; AUGUSTINUS: *De civitate Dei*. Ed. B. Dombart – A. Kalb. CC Ser. Lat. 47–48. Turnhout, 1981.) 16, 9; BEDA VENERABILIS: *De natura rerum*. (Migne PL 90.) 46; Isidorus, *etym.* 16, 1, 1. 5, 17.
- ¹¹⁴ H. WOLFRAM: Die Zeit der Agilolfinger. Rupert und Virgil. In *Geschichte Salzburgs I*. Hrsg. v. H. Dopsch. Salzburg 1981. 143.
- ¹¹⁵ Löwe 1951. 963. skk.; Ó NÉILL: Bonifaz und Virgil: Konflikt zweier Kulturen. In *Virgil von Salzburg. Missionar und Gelehrter*. Hrsg. v. H. Dopsch u. R. Juffinger. Salzburg, 1985. 77.
- ¹¹⁶ Schmidinger 1985. 97.
- ¹¹⁷ Bonifatius, *epistolae* 60; Wolfram 1995. 256. sk.
- ¹¹⁸ Löwe 1951. 940. skk.
- ¹¹⁹ Augustinus, *De Genesi ad litteram* 1, 9.
- ¹²⁰ Löwe 1951. 942.
- ¹²¹ Löwe 1951. 943.
- ¹²² Aethicus Ister, *Cosmographia* 108, 9–10; 111, 6–8; 113, 16–18; 137, 13–14; 158, 7–10; 233, 12–14.
- ¹²³ Löwe 1951. 944.
- ¹²⁴ Aethicus Ister, *Cosmographia* 117, 10–16.
- ¹²⁵ Hillkowitz 1934. 13; Löwe 1951. 945. skk.; Löwe 1975. 125. skk.
- ¹²⁶ Aethicus Ister, *Cosmographia* 136, 5–8.

- ¹²⁷ Aethicus Ister, *Cosmographia* 211, 1–6.
¹²⁸ Aethicus Ister, *Cosmographia* 152, 5–7.
¹²⁹ Löwe 1951. 950; Löwe 1975. 142.
¹³⁰ Aethicus Ister, *Cosmographia* 194, 22. skk.
¹³¹ Löwe 1975. 140.
¹³² Löwe 1951. 968.
¹³³ Löwe 1975. 140.
¹³⁴ Aethicus Ister, *Cosmographia* 151, 16–17. *aut novum mundum in athomo momentaneo ponimus*
¹³⁵ Löwe 1951. 956.
¹³⁶ Aethicus Ister, *Cosmographia* 170, 9–13.
¹³⁷ Aethicus Ister, *Cosmographia* 173, 1–8.
¹³⁸ M. MANITIUS: *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters I*. München, 1911. 148. skk.
¹³⁹ Löwe 1975. 127. Azon természettudományos alapokhoz és vizsgálati módszerekhez, amelyek Írországból Virgilre is hatással lehettek, lásd K. WALSH: Die Naturwissenschaften in Irland zur Zeit des hl. Virgil. In *Virgil von Salzburg*. Missionar und Gelehrter. Hrsg. v. H. Dopsch u. R. Juffinger. Salzburg, 1985. 154. skk.
¹⁴⁰ Aethicus Ister, *Cosmographia* 87, 5–6; 97, 17. *philosophus*; 141, 11; 162, 1; 163, 13; 176, 18; 167, 8; 199, 3. *sophista*; 149, 6. *historicus*
¹⁴¹ Aethicus Ister, *Cosmographia* 115, 6.
¹⁴² Löwe 1975. 129.
¹⁴³ Löwe 1951. 980.
¹⁴⁴ Löwe 1951. 981. sk.
¹⁴⁵ Vö. ARBEO: *Vita et passio Sancti Haimbrammi Martyris*. Ed. B. Bischoff. München, 1953.) 84.
¹⁴⁶ Löwe 1975. 142.
¹⁴⁷ Löwe 1975. 143.
¹⁴⁸ Löwe 1951. 986. skk.
¹⁴⁹ Smyth 1985. 176. sk.
¹⁵⁰ Aethicus Ister, *Cosmographia* 151, 16–17. *aut novum mundum in athomo momentaneo ponimus*.